

Astrida BUGARSKI

TRAGOM BOSANSKO-HERCEGOVAČKOGA GRADITELJSKOG NASLJEĐA

Bosanske brvnare

U ovom prilogu riječ je o upotrebi drveta, donedavno najčešće korištenoga građevinskog materijala u ruralnim sredinama šumom obrasle Bosne i sjeverne Hercegovine, s posebnim naglaskom na bosanskim brvnarama, zgradama sa zidnim platnom od drugih oblica, greda ili planski postavljenih jedna povrh druge što su na uglovima zgrade spojene pomoću zasjeka. Bosanske kuće brvnare, nasljeđe daleke prošlosti, građene su u enklavama s očuvanom šumom u manjem ili većem broju sve do prije kraja 20. st., što je omogućilo autorici teksta da terenskim istraživanjima prikupi dostatnu dokumentaciju o njima u vrijeme kada su one već bile anahroni oblici stambenih zgrada.

Ključne riječi: brvnare, dinarska brvnara, bosanske brvnare, graditeljsko nasljeđe, seoska kuća, zgrada, brvno, zidno platno.

Kako je veći dio Bosne, a mjestimično i sjeverni pojas Hercegovine što graniči s njom, u prošlosti obilovao šumama, to je u ruralnim sredinama ovih prostora sve donedavno drvo bilo osnovni građevinski materijal za izgradnju stambenih i privrednih zgrada, te jedno vrijeme i zgrada drugih namjena. Sve dok je bilo kvalitetnoga građevinskog drveta u okrilju šumom obrasloga dinarskog gorja i njemu susjednoga rubnog dijela Panonskog bazena, također nekada bogatoga šumom, drvo je korišteno kao građa za zidno platno, krovnu konstrukciju i pokrov svih seoskih zgrada, a uz to njima je opreman interijer stambenih zgrada, izrađivana čak i verižnjača za otvoreno ognjište, podizane ograde, građeni prijelazi preko vodotoka, izrađivana transportna sredstva i oruđa za rad, kao i štošta drugo. Kako

je vrijeme prolazilo mijenjao se udio drveta u izgradnji zgrade, kao i konstruktivna rješenja pri njenoj primjeni, a razumljivo mijenjane su i arhitektonske koncepcije zgrada bilo da su njime građene u cjelini ili samo djelimično.

Sl. 1. Staja, Crepoljsko, okolica Sarajeva.

Sve zgrade što ih je seosko stanovništvo Bosne nazivalo **drvenima**, neovisno od toga jesu li izgrađene isključivo od drvenoga materijala ili od drveta u kombinaciji s drugim materijalima (zemljom ponajprije), prema načinu gradnje zidnoga platna bile su brvnare, bondručare, odnosno zgrade skeletne zidne konstrukcije ili pletare. Brvnare sa zidnim platnom od brvana, tj. dugih oblica, greda ili planki, postavljenih vodoravno jedno povrh drugoga i na uglovima zgrade spojenih pomoću zasjeka, svojevremeno su bile najrasprostranjenije građevine dinarskoga područja bogatoga šumom. Bondručare sa zidnim platnom drvene skeletne konstrukcije ispunjene drvenim ili mješovitim materijalom, građene su jedno vrijeme usporedo s brvnarama, a potom i određeno vrijeme, nakon što je napuštena gradnja brvnama, prvo u sjevernoj Bosni a zatim i u unutrašnjosti Bosne u niže lociranim naseljima, uz riječne tokove najviše. Pletare sa zidnim platnom od pruća upletenoga oko kolja pobodenoga direktno u tlo, najčešće s dodatkom nekoga materijala kojim su mu se, kada je to bilo potrebno, osiguravala odgovarajuća termička svojstva, za što su se opredjeljivali oni

najsiromašniji, u prošlosti nije bilo moguće pratiti paralelno s brvnarama i bondručarama jer su zbog trošnoga građevinskog materijala bile kratka vijeka i većinom nestajale bez traga.

Istraživači narodnoga života i kulture Balkana već su od ranije pokazivali veliki interes za brvnaru dinarskoga područja, jedincatu i jedinstvenu kreaciju samoukih neimara Dinaraca. O njoj je među prvima pisao J. Cvijić u studiji s naslovom "Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje", objavljenoj 1922. god., a potom i više starijih i novijih istraživača opisujući je na užem i širem teritoriju njezina rasprostranjenja. Neosporno najpotpunije djelo o dinarskoj brvnari objavljeno je 1998. god., a napisao ga je njezin najbolji poznavalac R. Findrik. Na osnovi iskustava stečenih pri podizanju etnoparka u Sirogojnu, osobnih terenskih istraživanja u pojedinim dijelovima Balkana i uz konzultiranje brojne relevantne literature on je osmislio iznimno vrijednu studiju "Dinarska brvnara" u kojoj se, na žalost, tek ovlaš osvrnuo na autentičnu bosansku brvnaru. Premda se na podatke o bosanskim seoskim brvnarama, osim u nizu manje značajnih priloga, nailazi i u publiciranim disertacijama Š. Solde pod naslovom *Tipovi kuća i zgrada u pređašnjoj Bosni i Hercegovini*, objavljenoj 1932. god. i M. Kadića s naslovom *Starinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini*, objavljenoj 1967. god., o njima sam tek u novije vrijeme, dugogodišnjim terenskim istraživanjima, radeći kao kustos u Zemaljskom muzeju, uspjela sakupiti opsežnu dokumentaciju. Dokumentacijom prikupljenom u novije vrijeme, tj. oslanjajući se na primjerke brvnara sačuvanih u drugoj polovici 20. st. i sjećanje tada živućih informatora, proširena su dotadašnja oskudna i sporadična znanja o bosanskoj brvnari starijega postanka i rasvijetljen razvojni put bosanske brvnare u dinarskoj regiji u novije vrijeme.

Iz sumarnih podataka o bosanskim brvnarama dade se zaključiti da su one građene već u dalekoj prošlosti, da za dosta dug vremenski period u daljoj prošlosti, kada na prostorima Bosne dolazi do promjena u sastavu stanovništva i vlastodržaca, te smjenjivanja različitih vanjskih kulturnih utjecaja, o njima nema dosad otkrivenih materijalnih ostataka, ni pisanih podataka. U bližoj prošlosti prvi registrirani materijalni ostaci, kao uostalom i pisani podaci, potječu uglavnom iz 18. i 19. st., a sustavno istraživanje bosanskih brvnara pada u 20. st. kada je znatno porastao interes za istraživanja narodnoga života i kulture. Na žalost, sustavno istraživanje građevnih oblika na prostoru Bosne i sjeverne Hercegovine započelo je kasno, odnosno kada su tradicionalni oblici, među koje pripadaju i brvnare, dobro ili potpuno nestali s b-h prostora, tako da neke sredine nisu nikad ni istražene u tom smislu. Pojedinačni primjerci brvnara tradicionalnih obilježja u nekim selima udaljenim od saobraćajnica, pogotovo naseljenim

srpskim stanovništvom, građeni su još i u 70-im i 80-im godinama 20. st., u vrijeme kada se drvo u nas sve manje koristi kao građevinski materijal, posebno za izgradnju stambenih zgrada. Danas, ako je i ostao sačuvan poneki primjerak brvnare, on je novijega nastanka, a njegovi graditelji tek su se donekle ili ni donekle pri njihovoj izgradnji pridržavali tradicionalnih kanona.

Sl. 2. Vodenica, Vilusi, okolica Bronzanog Majdana.

I. Drvene bosanske brvnare

Arheološkim istraživanjima otkriveno je da je drvo za gradnju kuća u Bosni i graničnom pojasu sjeverne Hercegovine što graniči s njom korišteno već u prahistorijsko doba. Ostaci najstarijih drvenih građevina pronađeni su u naseobinama mlađega kamenog doba. Najstariji b-h arheolog B. Čović u *Kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine* tvrdi da je u Bosni “u toku prvih stoljeća bronzanog doba a u nekim krajevima i kroz čitav ovaj period - drvo predstavljalo osnovni i gotovo jedini materijal za podizanje kuća“. Ostaci zgrada što su otkriveni na više arheoloških lokaliteta svjedoče da je prahistorijsko stanovništvo Bosne drvo koristilo za izgradnju zidnoga platna objekata, potom da su ga u zidno platno ugrađivali na više načina, te da su osim šumskih debala u isto svrhu koristili kolje i pruće. S

obzirom na naš interes za pitanje porijekla brvnare, ovom prilikom navest će se da je ugrađivanje dugih trupaca, odnosno greda u zidno platno u prahistorijsko doba izvođeno kao i u brvnara 19. i 20. st. Među najznačajnija arheološka nalazišta brvnara ubraja se ono u Donjoj Dolini kod Gradiške, gdje je Č. Truhelka, kao kustos Zemaljskoga muzeja u Sarajevu, vršio iskopavanja više godina na samom početku 20. st. Kako je napisano u *Kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine* u južnim predjelima Bosne krajem bronzanoga doba kod novijega tipa zgrade za stanovanje preko četvrtasto otesanih masivnih greda temeljača, vodoravno položenih po kamenom podzidu, zidno platno bilo je od tanjih greda međusobno vezanih na uglovima objekta pomoću zasjeka ili od drvenoga kostura s ispunom od pletera i zemlje, što će reći da je građeno isto kao i u kuća iz nama bliske prošlosti.

Za razliku od prahistorijskoga perioda iz kojeg su sačuvani i otkriveni brojni ostaci zgrada, za dugo vremensko razdoblje koje je uslijedilo, a obuhvaća vrijeme rimske vlasti nad ilirskim teritorijima, doseljavanje Slavena, nastanak srednjovjekovne bosanske države, potom pripajanje njezinih prostora Otomanskom Carstvu i viševjekovni ostanak u sastavu toga carstva, ne raspolaže se niti materijalnim ostacima zgrada niti pisanim izvorima o njima. Iako upotreba drveta u izgradnji objekata toga razdoblja u Bosni nije upitna, činjenica je da je ostalo nepoznato u kojoj su mjeri drvo za izgradnju zgrada koristilo staro balkansko stanovništvo, doseljeni Slaveni, kao i supstrat nastao njihovim stapanjem, te kakve su bile konstruktivne karakteristike drvenih zgrada toga vremena. Sve do eventualnih novih otkrića na tlu Bosne i Hercegovine, koja bi pojasnila što se događalo s graditeljskom kulturom na njezinim prostorima pri smjeni stanovništva, o tome je moguće iznositi samo pretpostavke.

O starim brvnarama sačuvanim u ruralnim sredinama Bosne sve do prije kraja 20. st. prva saznanja pružaju drvene bogomolje izgrađene u 18. st. Prema istraživanjima M. Bećirbegovića, čiji su rezultati publicirani pod naslovom "Džamije sa drvenim munarama u Bosni i Hercegovini", do 90-ih godina prošloga stoljeća postojala je džamija brvnara u selu Karići kod Vareša, sagrađena 1716. god. Zidno platno prostora za molitvu ove drvene džamije činile su dugačke borove horizontalne talpe na uglovima objekta spojene na preklop, odnosno pomoću zasjeka s prepuštenim krajevima. Među poznate dugovječne brvnare pripadaju i drvene crkve pravoslavaca iz zapadne Bosne, neke izgrađene polovicom 18. st., a neke u 19. st., o kojima je tekstove objavio P. Momirović s naslovima "Dve drvene crkve u Bosanskoj Krajini" i "Drvene crkve Zapadne Bosne".

Sl. 3. *Planinska staja, vlašički plato, okolica Travnika.*

II. Bosanske brvnare ranih i srednjih godina 19. stoljeća

Koliko je danas poznato tek počevši od ranih godina 19. st. raspolaže se s pisanim podacima o izgledu i građi b-h seoskih kuća. Prve takve podatke, istina oskudne i nedovoljno precizne, sadrže zabilješke nekolicine putnika koji su proputovali Blakanom u 19. st. Iako pružaju podatke fragmentarnoga karaktera, putopisni tekstovi više stranih diplomata i uglednih znanstvenika (Šomet De Fose, Paskal-Toma Furkad, Ami Boue, Aleksandar Giljferding, Artur Evans) imaju dokumentarnu vrijednost jer sadrže, između ostaloga, dojmove očevidaca o graditeljskim karakteristikama zgrada i stambenoj kulturi općenito sredina kroz koje su proputovali, ito za vrijeme iz kojega nisu ostali sačuvani ili su veoma rijetko sačuvani materijalni ostaci objekata. Zapažanja putnika potvrdio je J. Cvijić u prvom kvartalu 20. st. iznijevši u svom kapitalnom djelu *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje* da je u dinarskim krajevima, počevši od rijeke Save i Dunava pa sve do golih i krševitih strana

okrenutih Jadranskom moru, polovicom 19. st. prevladavala brvnara daščanoga pokrova.

Za proučavanje brvnara 19. st. vrijedna svjedočanstva predstavljaju pojedinačno sačuvani objekti što su zatečeni prilikom terenskih istraživanja u kasnim godinama 20. st. u izvornom obliku ili neznatno preinačeni. I ja sam u vrijeme terenskih istraživanja tijekom druge polovice 20. st. nekoliko puta naišla na brvnare stare sto i više od sto godina. Jedan takav objekt, na koji sam naišla pri kraju prošloga stoljeća prilikom terenskih istraživanja na području Rame, bila je, na primjer, stara oronula dvoprostorna kuća brvnara daščanoga pokrova obitelji Beljo u selu Maglice. Za izradu ove prvobitno jednodimenzionalne kuće pokrivene slamom, prema predaji nastale potkraj 18. st., korišteno je kvalitetno drvo za koje se pripovijedalo da je posječeno nedaleko od sela na lokalitetu Omarica u sada nestaloj crnogoričnoj šumi čije ostatke nisu vidjeli ni Ramljaci koji su na razmeđu 19. i 20. st. pripadali najstarijoj generaciji. Da to nije bila sirotinjska kuća, svjedoči predaja prema kojoj je majka jednoga od nekadašnjih prozorskih predsjednika općine, kada se udavala, iz te kuće iznijela "bisage pune dukata" kao miraz. Ovom prilikom bit će spomenut i jedan dugovječan privredni objekt **klanica s pojatom** iz sela Boždarevići s područja rječice Neretvice. Ova zgrada zidova izgrađenih djelimično od brvana a djelomice od kamena i s pokrovom od kamenih ploča, interesantna je zbog toga što na kamenom zidu ima uklesanu godinu. Vrijeme izgradnje ovoga objekta, koji je nesumnjivo predstavnik stare graditeljske tradicije kraja, s obzirom na uklesanu 1234. hidžretsku godinu, što je 1818./1819. god., pada u drugo desetljeće 19. st.

Iz putopisne literature i druge građe dade se zaključiti da su u 19. st. sve dok su Bosna i Hercegovina bile u sastavu Otomanske Carstva, za izgradnju zidnoga platna bosanskih seoskih kuća prvenstveno korištena brvna, jer je stoljetnih šuma s vrijednim tehničkim drvetom bilo u izobilju i u selima se olako dolazilo do drvene građe. Kuće brvnare dijela seoskoga stanovništva što je bilo u podređenom položaju, nesigurno na zemlji koju je obrađivalo i ophrvano neimaštinom, u većini su bile jednodimenzionalne, bez tavanice, bez prozora, s dvoja naspramna ulazna vrata kao jednim otvorima te otvorenim ognjištem u centralnom dijelu. Nema sumnje da je, osim jednodimenzionalnih kuća brvnara, ponajčešće skromne veličine, polovicom 19. st., a vjerojatno i ranije, bilo i kuća brvnara koje su ih nadilazile veličinom, prostornom razvijenošću i konstruktivnim rješenjima, a sebi ih moglo priuštiti imućno stanovništvo, vlasnici zemljišnih posjeda i mnogočlane porodične zadruge. Razumljivo da su

zemljoposjednici, kada su podizali objekte za svoje potrebe, bili skloniji kući građenoj po ugledu na varošku kod koje je preferirano zidno platno skeletne konstrukcije i visok četvoroslivan krov s pokrovom od vješto otesanih daščica.

Sumarne godine posljednjega period osmanske uprave u Bosni i Hercegovini, u kojima su nerodne godine bile protkane teškim feudalnim davanjima, nasiljem, epidemijama kuge i kolere, bunama, bježanjima s kućnoga ognjišta i drugim nedaćama pogubno su se odrazile na stambenu kulturu srpskoga ruralnog stanovništva, pogotovo onoga njegovog dijela što je bio u podređenom položaju i imalo status kmetstva. Iz predaje, što je zabilježena u starijoj literaturi doznaje se da su najprimitivnije kuće brvnare stanovnika srpske nacionalnosti u ovom periodu (turskom dobu) bile tzv. **potrpače**, **potrpanice**, **polegušice**, **klinare**, provizorno građeni objekti niska dvoslivna krova s pokrovom od biljnoga materijala (paprati, slame, dasaka i sl.). Za ovaj najjednostavniji nama poznat oblik brvnare s pravom se može reći da je najbliži izvornom obliku starobosanske brvnare. Srpsko stanovništvo dugo mu se vraćalo u kriznim situacijama. Da li je i uolikoj mjeri ovaj oblik brvnare sadržavao elemente čiji korijeni potječu iz predslovenskoga ili slovenskoga doba, teško je danas reći zbog nedostatka pisanih izvora o njihovim konstruktivnim karakteristikama kako iz starijega tako i novijega vremena. Pojedinačne imućne, najčešće zadružne srpske porodice imale su već i u posljednjim decenijama osmanske uprave solidnije građene kuće brvnare, pokatkad i na nešto višem stupnju prostorne razvijenosti. Mnogočlane, višegeneracijske porodične zadruge, kao primjerice ona spomenuta u literaturi Majkića, što je prema predaji krajem 18. st., dok je obitavala na Zmijanju, imala 94 člana, nesumnjivo su imale i potrebu i potencijale za izgradnju prostranije kuće ili dogradnju s uvećavanjem postojeće kako bi se u njima mogli okupljati svi ukućani. Praksa da mladi bračni parovi u zadružnom porodičnom naselju srpskoga stanovništva, a pokatkad i hrvatskoga, imaju zasebne objekte za noćenje i čuvanje osobne svojine (tzv. **zgrade**, **osobce**, **kiljere**, **kolibe**) raspoređene oko kuće, na svoj je način usporavala prostorni razvoj glavne stambene zgrade kod ovoga dijela b-h populacije i kada domaćinstvo ne bi živjelo u neimaštini. Nakon donošenja Saferske naredbe 1859. god. o obvezama aga i begova prema kmetovima, događalo se da porodice kmetova na kraće ili dulje vrijeme budu smještene u solidnije građevnim kućama brvnarama. O tome svjedoči predaja sačuvana u porodicama nekadašnjih kmetova.

Sl. 4. Brvnara obitelji Tadić, izgrađena 1937. god.,
Jaklička Planina, područje Rame.

III. Bosanske brvnare posljednjih desetljeća 19. stoljeća i prvih desetljeća 20. stoljeća

Sve više relevantne literature i validne dokumentacije o brvnarama i općenito o korištenju drvene građe u izgradnji seoskih zgrada i njihovim karakteristikama na b-h prostorima raspolaže se počevši od posljednjih decenija 19. st. kada je Bosna i Hercegovina potpala pod vlast Austro-Ugarske Monarhije. Tad, kao i tijekom prvih decenija 20. st. u znanstvenim krugovima na našem i širem prostoru narasta interes za proučavanje sela, između ostaloga i tradicionalnoga graditeljstva, pa je u tom pravcu više istraživano i objavljivano. Zahvaljujući tome zna se da su brojni Dinarici, heterogene etničke i vjeroispovijesne strukture, stanujući u brdsko-planinskim područjima s očuvanom šumom gornjounske, gornjosanske, gornjovrbaske i gornjodrinske regije, kao i regije oko gornjega toka Bosne, te i nekih šumovitih lokaliteta brdovite sjeverne Hercegovine, još u posljednjim desetljećima 19. i prvim desetljećima 20. st., tj. u vrijeme koje se uglavnom poklapa s četrdesetogodišnjom austro-ugarskom upravom

u Bosni i Hercegovini, osim glavne stambene zgrade - kuće, od brvana četinarara ili liščara gradili još zidna platna pomoćne stambene zgrade, staja za krupnu i sitnu stoku, pojate za stočnu hranu, svinjce, mljekaru, pivnice, odnosno kačare za proizvodnju i držanje rakije, te katkad zgrade za sušenje šljiva i spremišta za kukuruz u klipu i bijela žita. U porodičnom naselju Dinaraca na cijelom šumom bogatom brdsko-planinskom prostoru brvana su mogla biti građa, osim stambenoj zgradi, i svim pratećim zgradama ili samo jednom njihovom dijelu. Osim zgrada u porodičnom naselju Dinarci šumovitih brdsko-planinskih područja Bosne i sjeverne Hercegovine u kasnim godinama 19. i ranim godinama 20. st. od brvana su gradili i pastirske kolibe, vodenice, valjavice, drumska svratišta za putnike - hanove, te i poneki sakralni objekt.

Dok su, kako je već naglašeno, zgrade brvnare prevladavale polovicom 19. st., na cijelom ruralnom prostoru Bosne i uskom pojasu sjeverne Hercegovine, krajem 19. i početkom 20. st., njih su iz nekih dijelova u znatnoj mjeri potisle, odnosno zamijenile zgrade drugačijega zidnog platna. U sjevernom nizijskom regionu Bosne, kome pripadaju i nizijski predjeli oko rijeka što se ulijevaju u Savu, brvnara je rijetko susretana već i u ranim godinama 20. st. Na ovom prostoru brvana su smijenili tanji i kraći drveni sortimenti, pruce i kolje, te zemlja ilovača i proizvodi od nje, a sjeverna granica rasprostranjenja brvnara (dinarske) pomjerila se dublje u dinarsko područje. Južna granice rasprostranjenja kuće brvnare, kao i privrednih zgrada brvnara, u ranim godinama 20. st. pružala se dolinama Rame, Doljanke i gornjega toka rijeke Neretve.

U gradnji brvnara najčešće je sudjelovao najmanje jedan samouki manje ili više obučen neimar drvodelja, potom odrasli muškarci iz domaćinstva koje se odlučilo na gradnju, te neki njihovi srodnici i susjedi. Za izgradnju većih zgrada bilo je posla za brojnu družinu jer je masivnu građu trebalo usjeći i dopremiti iz šume, obraditi, podići na objekt i to sve obraditi koristeći još uvijek jednostavan i primitivan alat: sjekire, ručne testere, bradve, kesere odnosno tesle, strugove, svrdla i sl.

Za zidna platna dinarskih brvnara, ovisno od njihove namjene, kako u ovom periodu tako i u vremenu koje je slijedilo, odnosno sve dok su građani njihovi tradicionalni oblici, kroštena su debla omorike, smrče, bora, jele, hrasta i bukve. Brvana su mogla biti u obliku oblice, otesanoga ili samo pritesanoga debla, rezane građe četvrtasta presjeka ili planke. U nekim sredinama sve oblike lokalno stanovništvo nazivalo je **brvnima**, dok u nekim, pak, tako je nazivalo samo oblice, a grede četvrtasta presjeka **protesama** i sl. Na uglovima objekta brvana svih ovih oblika spojena su pomoću zasjeka, s tim da su im krajevi ostajali prcpušteni.

Ovakva spoj brvana podužnoga i poprečnoga zidnog platna u narodu je poznat pod nazivom u **čert**, u **krstac**, u **sijek**. Da bi se osigurala stabilnost zidnog platna i izbjeglo naknadno vitoperenje pojedinih elemenata, veza između brvana ojačana je mjestimično postavljenim hrastovima ili drenovim **klinima**, zvanim i **moždanici**, za koje se u znanstvenim krugovima tvrdi da predstavljaju slavensko nasljeđe. Brvnare ovoga razdoblja za pokrov najčešće su imale cijepane daske, odnosno daščice, koje su različito nazivane, a i na različite načine cijepane, doradivane i slagane u pokrov. Kao alternativni pokrovni materijal, posebno kod privrednih zgrada, pojavljivala se mjestimično slama, a od samonikle vegetacije paprat i ševar. Iako se još uvijek nailazilo na brvnare s niskim dvoslivnim krovom sasvim jednostavne krovne konstrukcije, nasljeđem minulih vremena, kod većine stambenih zgrada, kao i onih privrednih i drugih što su imale visoke i strme četvoroslivne krovove, krovna konstrukcija je u osnovi bila složena, dakako prilagođena vrsti pokrova kojeg je nosila.

Sl. 5. Čert, Ripci, područje Rame.

Premda jačaju tendencije širenja građevinskoga materijala koji nisu bili biljnoga porijekla, u ruralnim sredinama šumom bogate Bosne u posljednjim decenijama 19. i prvim desetljećima 20. st. većina stambenih zgrada i nadalje je građena od drvene građe u cjelini ili jednim dijelom, ito kao i u prethodnom periodu u obliku brvnare, bondručare ili pletare. Iako se još uvijek nailazi na primitivne oblike kuća brvnara, period austro-ugarske uprave bio je najkreativnije razdoblje u razvoju kuće brvnare u Bosni. U uvjetima još uvijek očuvane bjelogorične i crnogorične šume, seljaci oslobođeni feudalnih stega i ekonomski osnaženi počeli su više ulagati u izgradnju i opremanje stambene zgrade tako da se šire solidnije građene kuće brvnare viših razvojnih stadija. Potkraj ovoga perioda razvojni put kuće brvnare u Bosni zašao je u završnu fazu.

Na prijelazu iz 19. u 20. st. dinarska kuća brvnara bila je česta u šumovitim regionu zapadne Bosne sve od područja oko Grahova, Drvara, Petrovca, Krupe do područja oko Kupresa, Bugojna, Donjeg Vakufa, Jajca, Mrkonjić Grada i Bronzanog Majdana. Sljedeće područje rasprostranjenja brvnare između rijeka Vrbasa i Bosne, što se nadovezivalo u pravcu istoka, protezalo se preko šumom obraslih terena oko masiva Čemernice, Borje i Vlašića do područja oko planine Vranice. Područje dinarske brvnare između rijeka Bosne i Drine, što se nadovezivalo dalje u pravcu istoka i također šumom bilo bogato, pružalo se brdsko-planinskim područjima oko planina Zvijezde, Konjuha, Javora, Ozrena, Sljemenske planine, Devetka, Romanije, Jahorine i završavalo se na terenima oko Bjelašnice, Treskavice, Lelije i Zelengore.

Najbrojniju dinarsku brvnaru s kraja 19. i početkom 20. st., nastanjenu stanovništvom koliko raznolikim po etničkoj i vjeroispovijesnoj strukturi toliko i povezanim životnim prostorom i prošlošću, karakterizirali su, osim visokoga i strmoga četvoroslivnog daščanog krova, dvoprostorna struktura u kojoj je prostorija s otvorenim ognjištem, tzv. **kuća**, bila prostranija i značajnija od **sobe**, potom dvojna naspramna vrata kao jedini otvor u zidnom platnu prostorije s otvorenim ognjištem. Osnova joj je imala oblik izduženoga pravokutnika, čija je prosječna dužina iznosila 7 - 10 metara a širina 3 - 6 metara. Ovisno od toga je li građena na ravnom ili nagnutom terenu, po vertikalnoj razvijenosti bila je prizemnica ili polukatnica s podrumskom prostorijom pod jednim dijelom prizemlja, odnosno sobom. Markantnom ovu brvnaru činio je krov koji je visinom nadilazio zidno platno u čija su krila bile složene cijepane daščice u sedam, osam ili više vodoravnih redova. Pored vanjskih arhitektonskih detalja, što su bili zajednički brvnarama svega b-h stanovništva, kao što su ugaoni sklopovi brvana s prepuštenim krajevima, specifično oblikovani

otvori u daščanom pokrovu za izlaz dima i slično, dinarska brvnara kršćanskoga puka bila je prepoznatljiva po tomu što je imala manji drveni križ pričvršćen na kraju sljemena, a bošnjačko/muslimanskoga stanovništva na istom takvom mjestu postavljenom drvenom ukresu oblikovanom poput vretena. Stambena zgrada s kraja 19. i početkom 20. st. zidnoga platna u cjelini ili djelimično izgrađenoga od brvana po vertikalnoj razvijenosti bile su, osim prizemnice i polukatnice, pokatkad i katnice.

Sl. 6. *Brvnara izgrađena poslije Drugoga svjetskog rata, nišićki plato, okolica Srednjeg.*

Za tip kuće i njezine dimenzije domaćinstva su se opredjeljivala zavisno od svoga socijalnog i društvenog statusa, kao i uz izvjesno poštovanje općeregionalnoga opredjeljenja svojih sunarodnika. Tek jedan dio ovih građevina eventualno je sadržavao prepoznatljive elemente koji su otkrivali vjersko-etničku pripadnost stanara. Dok su prizemne i polukatne kuće brvnare bile rasprostranjene na širem teritoriju i gradilo ih za svoje potrebe sve stanovništvo bez obzira na vjersko-etničku pripadnost, dotle je katnica građena brvnima uglavnom bila rasprostranjena u sredinama zapadne Bosne nastanjenim bošnjačkim/muslimanskim stanovništvom. Koliko se može reći na osnovu novijih terenskih istraživanja krajiškoj katnici

brvnari prvobitno je u većini slučajeva brvnima bilo izgrađeno samo zidno platno donje etaže, prostor namijenjen za smještaj stoke ili ostavu. Kad su njihovu donju etažu Krajišnici počeli zidati od kamena, brvnima su počeli izgrađivati zidno platno katne, stambene etaže. Kuća s prostorijom u potkrovlju specifično oblikovanoga krovnog krila čela ili začelja ili njih oba, koja je u ovom periodu također znala imati zidno platno od brvana u cjelini ili djelomično, građena je na užoj teritoriji, tj. bila je ograničena na naselja u gornjem i srednjem dijelu slivnoga područja rijeke Bosne i isto je pretežito bila dom bošnjačkog/muslimanskoga stanovništva. Kuća brvnara sa sobom u potkrovlju i krajiška katnica brvnara po osobitim odlikama specifične su bosanske varijante dinarske kuće brvnare.

Sl. 7. Brvnare s čardakom u potkrovlju, Šabići padine Bjelašnice.

Na jednodimenzionalne prizemnice, na prvom mjestu one srpskoga stanovništva, nailazilo se sve do Prvoga svjetskog rata, a u nekim prometno izoliranim sredinama pojedinačno i kasnije. Iako su R. Meringer potkraj 19. st. i Š. Soldo 30-ih godina 20. st. u svojim studijama naveli da prilikom istraživanja u Bosni nisu naišli na jednodijelnu kuću, što je razumljivo kada se zna za njihove ograničene mogućnosti terenskoga istraživanja, kod srpskoga stanovništva na ovakvu stambenu zgradu još se

tada nedvojbeno moglo naići u nekim saobraćajno izoliranim krajevima. Na primjer, Zmijanac Petar Šaić iz Gornjeg Ratkova 1977. god. tvrdio je da je u vrijeme kada je bio dječak, nekoliko godina pri kraju 19. st., stanovao s roditeljima u jednodijelnoj brvnari dvoslivnoga krova s pokrovom od duge daske. Ova stara brvnara osnove 10 x 5 m, s jednim ulaznim vratima i ognjištem u središnjem dijelu, kada je prestala biti stambena zgrada, još dugo je korištena kao staja. U drugoj polovici 20. st. za veći broj staja brvnara u šumovitim bosanskim zabitima njihovi vlasnici tvrdili su da su prvobitno bile jednodijelne kuće. Kako je u drugoj polovici 20. st. utvrđeno terenskim istraživanjima, jednodijelne kuće brvnare građene su u zapadnoj Bosni i nakon Prvoga svjetskog rata, premda su one u to doba bile anahroni oblik stambene zgrade, oblik kojim su se zadovoljavale jedino pojedine socijalno ugrožene obitelji i neki samohrani starac ili starica. Neke od ovih jednodijelnih kuća znale su imati veću dužinu i širinu od standardnih dvodijelnih brvnara, te su mogle zadovoljiti onovremene stambene potrebe jednoga višečlanog domaćinstva. Uz jednodijelnu prizemnicu, koja s vremenom sve više nestaje, na prijelazu iz 19. u 20. st., na zaravljanim terenima, na primjer, onima na poljima jugozapadne Bosne, najuobičajenija kod srpskoga stanovništva bila je dvodijelna prizemnica. To je bila brvnara pravokutne osnove, duga između 7 i 10 m, a široka između 3 i 6 m, u kojoj je prostorija s otvorenim ognjištem, tzv. kuća, bila prostranija i bez tavanice, a soba, nešto manja prostorija s tavanicom, prozorom i zemljanom peći ili odžakom. Tad još rijetko građene prostorno najrazvijenije prizemnice u trokatnom korpusu mogle su imati tri, četiri, pa i pet prostorija. Polukatnica, oblik prvobitno najčešće građen istočno od rijeke Vrbasa, razlikovala se od prizemnice po tomu što je građena na nagnutom terenu pa je pod jednim dijelom, tj. sobom, imala podrumsku prostoriju. Ovakav oblik iz istočne Bosne u literaturi se susreće i pod nazivom brvnara osačanka. Naziv je dobila po nadaleko poznatim Osaćanima, neimarima iz Osata u istočnoj Bosni, koji su u društinama gradili profane i sakralne objekte po Bosni, užoj Srbiji, Kosovu i Crnoj Gori. U znanstvenim krugovima vlada mišljenje da su ovi graditelji svoje kreacije na ovom širokom teritoriju stvarali pod utjecajem graditeljstva različitih etničkih zajednica istočne i centralne Bosne. Na žalost, u svojoj postojbini oni su rano prestali s gradnjom brvnara tako da su one nestale prije nego što su istražene.

Rjeđe građeni primjerci brvnare s potkrovnom prostorijom, za koju je već istaknuto da su joj najčešći stanari bili pripadnici bošnjačko/muslimanskoga korpusa, što se tiče prostorne strukture razlikovala se od prizemnice i polukatnice samo po tomu što je u potkrovlju s jedne ili

obje kraće krovne strane imala po prostoriju koja je po funkciji bila soba ili ostava, te u svom sastavu imala stepenište za pristup do potkrovlja. U katnica zapadne Bosne, katna stambena etaža, osim prostije s otvorenim ognjištem i sobe, većinom je imala još poneku prostoriju, na primjer, prostoriju za komuniciranje, ostavu, pa i nužnik.

Kuće brvnare ovoga perioda dinarskih odlika, neovisno od prostorne i vertikalne razvijenosti bile su u većini osrednje veličine (osnove 7-9 x 4-7 m), izuzev u slučajevima kada su pripadale imućnim bošnjačko/muslimanskim obiteljima ili je na okupu ostala mnogočlana porodična zadruga. No, i u slučajevima kada su pripadale porodičnoj zadrugi srpskoga ili hrvatskoga stanovništva, razlike u veličinama najčešće nisu bile drastične jer su centralnu stambenu zgradu, tj. kuću često okruživale pomoćne stambene zgrade namijenjene noćenju mladih bračnih parova. Tako, iz literature je poznato da je porodična zadruga Vase Đukića u Gornjem Ratkovu na Zmijanju sa 66 članova, na primjer, kada se podijelila 1920. god., uz kuću veličine 11 x 4 m imala 10 pomoćnih stambenih zgrada za noćenje mladih bračnih parova.

Iako su među bosanskim kućama brvnarama, izgrađenima u posljednjim desetljećima 19. i prvim decenijama 20. st., na dinarskom prostoru postojale izvjesne regionalne razlike, može se zaključiti da je većina njih, pogotovu u užim regionalnim granicama, djelovala stereotipno zbog ustaljenoga vanjskog oblika kome su doprinosile slične proporcije i visoki četvoroslivni krov.

Sl. 8. Brvnara obitelji Čališ, izgrađena 1946. god., Rumboci, područje Rame.

IV. Bosanske brvnare srednjih i kasnih godina 20. stoljeća

U prvo vrijeme dok su istraživanja o b-h graditeljstvu bila sporedna i površna, podaci o brvnarama ili su lokalnoga dometa, ili su oskudni i neprecizni. Kako je vrijeme prolazilo i istraživanja postajala učestalija i sveobuhvatnija, mozaik podataka o njihovim karakteristikama i transformacijama popunjavao je novim kockicama, te je slika postajala potpunija i složenija, ali, na žalost, ne i potpuna. Teške ratne i poratne godina, što su pratile Prvi i Drugi svjetski rat, umnogome su tomu na više načina pridonijele. Ocjenjujući vrijeme 20. st. može se reći da je to, s jedne strane, period kada je sakupljeno najviše podataka o tradicionalnoj bosanskoj brvnari dinarskih odlika, a s druge strane, period njezinoga ubrzanog nestajanja kao preživjeloga oblika zgrade kako za stambene tako i za privredne namjene.

Počevši već od posljednjih desetljeća 19. i prvih decenija 20. st., usporedo s tad nastupajućim društveno-političkim, socijalno-ekonomskim i kulturnim promjenama, te općim civilizacijskim kretanjima, u nekim područjima Bosne prije a u nekima kasnije, kako je prethodno već istaknuto, seljani prestaju koristiti za izgradnju zidnoga platna kuća i privrednih zgrada masivnu drvenu građu u vidu brvana. U dinarskim brdsko-planinskim sredinama tijekom 20. st. teritorij rasprostranjenja brvnara rapidno se sužavao i njezina zastupljenost opada.

Tijekom srednjih i kasnih godina 20. st. malo što se mijenjalo u oblikovanju, dimenzijama i tehnici gradnje dinarskih brvnara tradicionalnih oblika. Mada se tad obla brvna iz godine u godinu koriste sve manje za izgradnju zidnoga platna, i u drugoj polovici 20. st. objekti su građeni njima u nekoliko enklava na područjima oko rijeka Ugre, Vrbanje i Plive, te u olovko-sokolačkoj regiji. Navodno je takvih kuća zidanoga platna građenoga od oblica bilo sve do Drugoga svjetskog rata na sjeveru Bosne i na terenima nadomak Banjoj Luci. Upotreba poluoblica, rezanih greda četvrtasta poprečnoga presjeka i planki izrađenih ručnom testerom ili proizvedenima u pilanama postala je daleko češća nego oblica. Pri gradnji brvnima četvrtasta presjeka neki graditelji sve rjeđe prepuštaju njihove krajeve preko uglova. Premda se kod kuće brvnare dinarskih karakteristika podrumaska prostorija, izgrađena od kamena, počinje pojavljivati u svim sredinama gdje je nastavljeno s gradnjom brvnare, koliko se zna i brvna su još uvijek korištena za njezinu izgradnju u naseljima na padinama Čemernice, Borje, Vlašića, Manjače, u Janju, te u okolici Srednjeg, Sokoca i Olova. Neki iz praktičnih, a neki iz estetskih razloga, preko vanjskoga

lica zidnoga platna kuće brvnare nabacuju malter ili samo vapno. U nastojanju da se štedljivije koristi drvena građa, za pokrove brvnara koriste se samo kraće krovne daščice, izbjegava se dvoslojno pokrivanje, a neki odustaju i od masivne građe sljemenjače. Nedugo nakon Prvoga svjetskog rata započelo je u nekim dijelovima Bosne pokrivanje brvnara novom vrstom krovnih daščica, tankom **treskom**, **triskom**, kojom je izvedeno samo višeslojno pokrivanje. Trisku su neki koristili i za oblaganje brvna da bi ih zaštitili od kiše i snijega. Do širenja ove daščice, najčešće rezane blanjom, dolazi naročito poslije Drugoga svjetskog rata kako zbog nastojanja da se što racionalnije koristi drvena masa tako i da se ubrza gradnja.

Sl. 9. *Brvnara obitelji Lovrići, izgrađena nakon Drugoga svjetskog rata, Rumboci, područje Rame.*

U drugoj polovici 20. st. mnogo češće od glavne stambene zgrade, tj. kuće kao brvnare građene su staje za krupnu i sitnu stoku, pastirske kolibe na pašnjacima i vodenice. Kao tradicionalno koncipirane brvnare među posljednjima su građene kolibe stočara u nekim planinskim sezonskim naseljima.

Srpsko stanovništvo zapadne Bosne neposredno prije izbijanja Drugoga svjetskog rata uz kuću brvnaru, građenu na padini, koja je jednim

dijelom imala dva nivoa, još uvijek gradi i prizemnicu na ravnom terenu. I jedan i drugi oblik najčešće je zadržao dinarska obilježja. Na prostora s očuvanom šumom s obje strane oko gornjega i srednjega toka Vrbasa i Bosne najčešće u ovo vrijeme seljani, neovisno od etničke pripadnosti, grade dvotraktnu brvnaru na padini s podrumskom prostorijom pod jednim dijelom i prigratkom uz jednu podužu stranu. Nešto rjeđe polukatne kuće brvnare bile su trotraktne s tri, četiri, pet ili više prostorija, a broj im je zavisio od toga je li bila dom za jedno ili više domaćinstava, te dom za domaćinstvo s malim ili većim brojem ukućana. Kao specifična bosanska varijanta dinarske brvnare u ovom periodu, kao i na razmeđu 19. i 20. st., u nekim selima unutar slivnoga područja rijeke Bosne, građena je ona s jednom ili dvije prostorije u potkrovlju, od lokalnoga stanovništva zvana **kuća s čardakom među rogovima** ili **kuća čardaklija**, sad u nešto znatnijem broju i od hrvatskoga i srpskoga stanovništva.

Po izbijanju Drugoga svjetskog rata u požarima diljem Bosne i sjevernoga graničnog dijela Hercegovine i preostale kuće brvnare više su nego desetkovane. Široka akcija obnove sela, potpomognuta od vlasti dodjeljivanjem drvene građe, dovela je u nekim sredinama (npr. Gornjoj Rami, Janju, Vlašiću, Nišićkoj visoravni, okolici Kladnja, Olova i Sokoca) do novoga vala širenja kuće brvnare. U teškim poratnim godinama, dok se živjelo u oskudici i mnogi nisu imali krov nad glavom, prve izgrađene kuće brvnare bile su skromnih dimenzija, dvoprostorne i često u cjelini izgrađene nevještim rukama ukućana, te njihove rodbine i susjeda. Ove građevine, nastale u specifičnim okolnostima, zapravo su značile nazadovanje u odnosu na prijeratno stanje.

Novonastale kuće brvnare, što su izgrađene nakon što je prebrođena poratna kriza, podizane su dijelom po ogledu na tradicionalne oblike, a dijelom su u manjoj ili većoj mjeri osuvremenjene, te su izgubile osnovne odlike tradicionalne dinarske brvnare. Bosanske kuće brvnare, što su zadržale tradicionalna dinarska obilježja, veoma su slične, ako ne i identične s onima iz ranijih godina 20. st. što su građene u istoj regiji. Jedino su češće bile višeprostorne, a prigradci su s vremenom postajali češći, zapravo obvezni elementi ovih brvnara. Prigradci nose različite lokalne nazive, što ima veze s njihovim situiranjem i izgledom, ali i njihovom funkcijom. Po funkciji su mogli biti trijem, ostava za mlijeko i mliječne proizvode, pokatkad i ostava za brašno, vodu, ogrjevno drvo, kao i prostorije za privremeni smještaj konja, teleta, muzne krave.

Sl. 10. *Brvnara obitelji Čulum izgrađena 1937. god., Slatina, okolica Donjeg Vakufa.*

U nedavnoj prošlosti brvnara je u Bosni po zastupljenosti prvenstveno bila kuća srpske populacije. Ova etnička sklonost brvnara nije bila slučajnost već odraz niza okolnosti, počevši od prirodnih odlika predjela čiji su oni bili najčešći stanovnici, načina njihovoga privređivanja u tim predjelima, u jednom vremenskom periodu njihovoga socijalnog i društvenog statusa, što su ga imali kao inferiorna vjersko-etnička zajednica, njihovih shvaćanja o kulturi stanovanja i izraženom pietetu prema tradicionalnim graditeljskim oblicima, kao i nekim drugim okolnostima.

Nastanjujući šumovite brdsko-planinske predjele Bosne u većem broju od drugih, srpsko ruralno stanovništvo, što je u tim krajevima dugo ostalo opredijeljeno za tradicionalni način privređivanja u kome je ekstenzivno stočarstvo bilo značajnija ili najznačajnija komponenta, usporeno je napuštalo tradicionalnu stambenu zgradu brvnaru. Jedan manji dio ovoga stanovništva stanovao je u kući brvnari do samoga kraja 20. st. i u pojedinačnim slučajevima takvu kuću podizao još u osmoj deceniji 20. st. kada su taj tip kuće na drugim stranama i kod drugih već uveliko potisli suvremeniji tipovi. Najčešće to su bili stanovnici pojedinih enklava oko rijeka Ugra i Usore opredijeljeni na ovčarstvo utemeljeno na nomađenju. Kako je

mogućnost opstanka ovakvoga stočarenja postajala sve neizvjesnija, to je dio ovoga ruralnog stanovništva, razmišljajući o napuštanju zavičaja, veoma malo ulagalo u gradnju i osuvremenjivanje kuće. No, to nije bilo jedino srpsko ruralno stanovništvo što je tako kasno stanovalo u brvnarama i drugim nadiđenim oblicima kuća, koje je u posljednjim desetljećima 20. st. odlučivalo o napuštanju rodnoga kraja i seobi u druge prostore bivše Jugoslavije. Snažan val iseljavanja u to vrijeme zahvatio je pasivne predjele zapadne Bosne. Posebno su u velikom broju te predjele napustili mlađi i radno sposobni ljudi ostavljajući one radno nesposobne i ostarjele da stanuju u vremešnim kućama, bile one brvnare ili ne, u uvjetima daleko od suvremenih potreba. Stočari muškarci iz sela Očauš, Veliki Brić, Gornje Bijelo Bučje u gornjousorskom kraju, navikli na surove uvjete življenja, i prije kraja 20. st. s ovcama su šest mjeseci, zimi i u proljeće, bivali u Slavoniji, Bačkoj ili Banatu, spavajući pod šatorima, a ljeta i jeseni provodili su život po Grmeču, kupreškom, livanjskom ili glamočkom kraju, te i na planinskim pašnjacima iznad svojih sela. U ovim selima s nekad velikim brojem ovaca, izloženim snažnom valu iseljavanja neki su zaseoci tijekom osme decenije opustjeli, eventualno bili nastanjeni samo u ljetnom razdoblju, tako da se u njima potkraj 20. st. zatekao veći broj nastanjenih i nenastanjenih starijih i novijih brvnara krajnje zapuštenih i primitivno opremljenih pružajući nevjerovatnu sliku zaostalosti i siromaštva. Zapravo, može se reći da se radi o prividnom siromaštvu većine njihovih vlasnika jer su oni, preselivši se u druge sredine, raspoloživa sredstva uložili u kupovinu kuća, eventualno i zemlje u novoizabranim prebivalištima.

Sažetak

U ovom prilogu kronološkim slijedom izloženi su podaci iz relevantne literature i autoričinih terenskih istraživanja o bosanskim brvnarama i općenito o primjeni drveta u izgradnji tradicionalnih zgrada u ruralnim sredinama Bosne i sjeverne Hercegovine. U okrilju šumom obrasloga dinarskog gorja drvo je stoljećima bilo osnovni građevinski materijal kako za izgradnju zidnoga platna, krovne konstrukcije i pokrova svih seoskih zgrada, tako i za opremanje interijera stambene zgrade, podizanje ograda, građenje prijelaza preko vodotoka, izradu transportnih sredstava i oruđa za rad, kao i štošta drugoga. Bosanske kuće brvnare, po osnovnim odlikama pripadnice šire rasprostranjene dinarske kuće brvnare, praćene su sve od prvih poznatih primjeraka pa do onih pojedinačno sačuvanih do prije kraja 20. st. izgrađenih uz poštovanje dinarskih tradicionalnih kanona. Uz podatke o njihovim arhitektonskim karakteristikama i razvojnem putu,

potom promjenama u rasprostranjenju do kojih dolazi s vremenom usljed siromašenja šumskih resursa, širenja novih građevinskih materijala i općih civilizacijskih kretanja, te promjene u lokalnoj gospodarskoj i povjesno-socijalnoj slici, izneseni su i podaci o pojavi izvjesnih regionalnih odlika među njima na tlu Bosne i Hercegovine, kao i o specifičnim bosanskim oblicima dinarske kuće brvnare.

Astrida BUGARSKI

AUF DEN SPUREN DES BAUERBES VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

Bosnische Holzhäuser

Zusammenfassung

In diesem Beitrag werden in chronologischer Reihenfolge sowohl Angaben aus der relevanten Literatur als auch Feldforschungen der Verfasserin über bosnische Holzhäuser und allgemein über die Verwendung von Holz beim Bau traditioneller Gebäude in ländlichen Gebieten von Bosnien und im nördlichen Teil der Herzegowina dargestellt. An den Hängen des bewaldeten Gebirges Dinara war Holz jahrhundertlang das wichtigste Material sowohl für den Bau von Mauern, Dachkonstruktionen und Decken aller Dorfhäuser als auch für die Innenausstattung von Wohngebäuden, Umzäunungen, Überbrückungen von Wasserläufen, für die Herstellung von Transportmitteln und Werkzeugen sowie für weitere Gegenstände des Alltagslebens. Bosnische Holzhäuser, die entsprechend ihrer Hauptmerkmale zu den weit verbreiteten dinarischen Holzhäusern gehören, werden von den ersten bekannten Häusern bis zu einzelnen erhaltenen Exemplaren vom Ende des 20. Jhs., die gemäß traditionellen dinarischen Regeln errichtet wurden, beschrieben. Neben Angaben über ihre architektonischen Merkmale und deren Entwicklung sowie über die Veränderungen in ihrer Verbreitung, zu denen es mit der Zeit infolge der Verknappung der Ressource Wald, durch das Aufkommen neuer Baumaterialien und allgemeiner gesellschaftlicher Entwicklungen sowie durch die Veränderung der lokalen wirtschaftlichen und historisch-sozialen Bedingungen kommt, werden auch das Vorkommen bestimmter regionaler Merkmale auf dem Gebiet von Bosnien-Herzegowina sowie spezifische bosnische Formen dinarischer Holzhäuser erläutert.

Literatura

- BEĆIRBEGOVIĆ, Madžida (1990.), *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo.
- BOUÉ, Ami (1840.), *La Turquie d'Europe*, Tome deuxieme, Paris.
- BUGARSKI, Astrida (1980.), *Narodno graditeljstvo Zmijanja*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija, n. s. XXXIV, Sarajevo.
- BUGARSKI, Astrida (1990.), *Arhitektura seoskih stambenih i gospodarskih zgrada, Konjic i njegova okolina u vrijeme austrougarske vladavine (1878.-1918.)*, Konjic.
- BUGARSKI, Astrida (2005.), *Tragovi ramskog graditeljstva*, Sarajevo.
- CVIJIC, Jovan (1922.), *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, knj. prva, Beograd.
- FILIPOVIĆ, Milenko (1971.), *Šomet de Fose i njegovo delo o Bosni*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija, n. s. XXVI. Sarajevo.
- FINDRIK, Ranko (1998.), *Dinarska brvnara*, Muzej Staro selo, Sirogojno.
- EVANS, Artur (1965.), *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875.*, Sarajevo.
- GILJFERDING, Aleksandar (1972.), *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo.
- KADIĆ, Muhamed (1967.), *Starinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo.
- KARANOVIĆ, Milan (1925.), *Pounje u Bosanskoj Krajini*, Srpski etnografski zbornik, knj. 35, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 20, Beograd.
- MERINGER, Rudolf (1899.), *Pučka kuća u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XI, Sarajevo.
- MILOSAVLJEVIĆ, Dragiša (2000.), *Osaćanski neimari*, Beograd - Prosveta; Priboj - Zavičajni muzej.
- MOMIROVIĆ, Petar (1953.), *Dve drvene crkve u Bosanskoj Krajini*, Naše starine, I. Sarajevo.
- MOMIROVIĆ, Petar (1956.), *Drvene crkve Zapadne Bosne*, Naše starine, III. Sarajevo.
- RAĐENOVIĆ, Petar (1923.), *Sela parohije Krnjeuše u Bosni*, Srpski etnografski zbornik, knj. XXV, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 13, Beograd.
- SOLDO, Špiro (1932.), *Tipovi kuća i zgrada u pređašnjoj Bosni i Hercegovini*, Posebna izdanja Geografskog društva, sv. 13, Beograd.
- ŠIMIĆ, Midhat (1966.), *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo.
- TRIFKOVIĆ, Stjepo (1903.), *Višegradski Stari Vlah*, Srpski etnografski zbornik, knj. V, Naselja i poreklo stanovništva, knj. II, Beograd.

TRUHELKA, Ćiro (1902.), *Sojenica u Donjoj Dolini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo.

* * *

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom 1, Sarajevo, 1988.
Kulturna historija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1984.